

С. В. Кривобок

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ ПІДПРИЄМСТВА: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС ТА СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Анотація. У статті досліджено, що підставою для трансформації підприємства із суб'єкта в об'єкт цивільних прав послугував перехід України до ринкової економіки та потреба гармонізації національного законодавства з європейським. А також з'ясовано, що українське законодавство допускає можливість функціонування підприємства і як суб'єкта права.

Ключові слова: підприємство як єдиний майновий комплекс, суб'єкт цивільних прав, об'єкт цивільних прав.

Анотация. В статье исследовано, что основой для трансформации предприятия из субъекта в объект гражданских прав послужил переход Украины к рыночной экономике и потребность в гармонизации национального законодательства с европейским. А также выяснено, что украинское законодательство допускает возможность функционирования предприятия и как субъекта права.

Ключевые слова: предприятие как единый имущественный комплекс, субъект гражданских прав, объект гражданских прав.

Summary. The article has researched that the transformation of the enterprise from the subject into the object of civil rights was grounded by the transition of Ukraine to the market economy and by the necessity to bring national legislation in the line with European ones. It has also found that Ukrainian legislation allow for an enterprise to function as a subject of law.

Key words: the enterprise as the integral property complex, the subject of civil rights, the object of civil rights.

Постановка проблеми. Перехід до ринкової економіки обумовив необхідність оновлення цивільного законодавства, що, безумовно, не могло не торкнутися положень законодавства щодо об'єктів цивільних прав. Як наслідок, ЦК України відніс до об'єктів цивільних прав також і підприємство як єдиний майновий комплекс (ст. 191). За таких умов за підприємством не визнається характер автономного в правовому відношенні утворення, яке наділяється правами юридичної особи.

Аналіз досліджень і публікацій. Категорія «підприємство» і питання сутності цієї категорії мають довгу історію розвитку. Проблема, що собою являє підприємство – суб'єкт чи об'єкт цивільних прав, завжди цікавила правників. Вона досліджувалася в працях таких відомих вчених, як А. Х. Гольмстен, О. І. Камінка, Г. Ф. Шершеневич, Й. О. Покровський, Д. І. Мейер, П. П. Цитович, В. В. Розенберг, погляди яких на сутність підприємства не завжди збігалися, а інколи характеризувалися

© Кривобок С. В., 2018

невизначеністю. Так, Г. Ф. Шершеневич хоча і розглядав підприємство як об'єкт права особливого роду (цільового майна), але одночасно підкреслював, що воно оцінюється в обороті фактично як самостійний суб'єкт, а тому за своїми характеристиками дуже близько стоїть до юридичної особи і потребує визнання в праві своєї самостійності [1, с. 72].

Виклад основного матеріалу. Окремі правники вважали, що підприємство – це самостійний, економічно незалежний, майново відокремлений суб'єкт підприємницьких відносин – юридична особа. П. П. Цитович указував, що підприємство – це бізнес, цінність якого становлять положення на ринку товарів (робіт та послуг), ділова репутація, обов'язки, які існують перед контрагентами [2, с. 92–93]. До речі, на сьогодні такий підхід до визнання сутності підприємства зберігся й відстоюється окремими вченими.

Інші правники виходили з того, що підприємство – це суто економічна категорія. Уперше такий підхід, за ствердженням О. І. Камінки, був запропонований А. Х Гольмстенном [3, с. 111], а пізніше знайшов свій розвиток і обґрунтування в працях К. А. Флейшиць, яка вказувала, що навіть якщо визначити, що підприємство – учасник господарського обороту, юридичного існування підприємства як суб'єкта права в сучасному європейському законодавстві немає. Юридично на підприємстві діє одноособово підприємець. При цьому фізична особа або ж колективна особа юридична не більше, ніж фізична, тотожна з підприємством, що його експлуатує [4, с. 9]. Цю точку підтримувала і Р. О. Халфіна, підкреслюючи, що підприємство виступає як єдність певного комплексу знарядь та засобів виробництва й праці [5, с. 14].

Окремі правники вважали, що підприємство – відокремлений майновий комплекс, засіб отримання підприємницького прибутку, об'єкт економічних інтересів та цивільних прав. Прихильники цієї точки зору теж розглядали підприємство як економічну одиницю в якості сукупності немайнових та майнових засобів, об'єднаних для досягнення визначеної торговельно-господарської мети за певним планом, тобто як самостійне мінове господарство, що економічно незалежне від тієї особи, яка його веде, та від інших підприємств цієї ж особи. Характерними для підприємства вони вважали такі ознаки: наявність майнових засобів, тобто матеріального складу, що містив торговельний заклад, товари, грошові засоби й пов'язані з даним підприємством права; особисті засоби, які склалися із самого підприємця та допоміжного персоналу підприємства; розпорядження майновими засобами, діяльність відповідних торговельних представників за визначеним планом; спрямованість плану діяльності підприємства на досягнення визначеної мети. На думку Г. Ф. Шершеневича, такий підхід, з одного боку, відображав економічну природу підприємства як діючого об'єкта, а з іншого – наближав до розуміння підприємства в зарубіжних правових системах [1, с. 72]. У літературі зазначається, що саме ця точка зору була домінуючою на ті часи [6, с. 294].

Висловлювалася й точка зору, що підприємство – це сукупність, яка створюється у зв'язку із соціальною метою набуття й здійснення прав та обов'язків, що її становлять. На сьогодні цю точку зору поділяють деякі із правників, зокрема Ю. Є. Туктаров [7, с. 105].

Проблема сутності підприємства в ті часи, як і сьогодні, досліджувалася і зарубіжними правниками. Здатність підприємства бути предметом тих чи інших право-

чинів примушувала вчених таких країн, як Німеччина, Франція, Італія, Швейцарія розробити в межах категорій приватного права поняття підприємства як предмета договірних, так і деліктних зобов'язань.

У Франції й Італії, у країнах, де оборот підприємства був урегульований на рівні закону, розробка теоретичних проблем проводилася в межах цих законів. Так, Р. Саватьє вважав, що підприємство як таке не є юридичною особою. У відповідності з нормами права майно підприємства належить або фізичній особі – власнику капіталу даного підприємства, або юридичній особі – компанії, яка створила підприємство. Власник може авансувати своє підприємство, вилучати його прибутки чи цінності, використовуючи їх для своїх інших підприємств. Але всі ці операції не мають юридичного значення, оскільки власник не може бути боржником або кредитором щодо самого себе. Проте у бухгалтерському обліку кожного із цих підприємств указані операції знайдуть своє відображення [8, с. 42].

У Німеччині ж, де поняття підприємства у законі не було визначено, пошук сутності цієї категорії привів до виникнення різних теорій, зокрема «теорії діяльності», представники якої розглядали підприємство як діяльність, діло; «атомістичної теорії», представники якої розглядали підприємство як суму різного роду майна; «теорії персоніфікації підприємства», представники якої вважали підприємство суб'єктом права, а його володільця – представником підприємства; «унітарної теорії», представники якої розглядали підприємство одночасно і як діяльність, і як суму різного роду майна. Безумовно, існували й інші теорії [9, с. 19–37].

Після Жовтневої революції в Росії поступово перемогла «теорія персоніфікації підприємства», згідно з якою підприємство визнавалося суб'єктом права. Втілення цієї теорії в життя відбувалося шляхом націоналізації основних засобів виробництва та переведення підприємств на господарський розрахунок. До того ж цьому сприяла й нова економічна політика держави, яка була спрямована на відродження невеликих комерційних підприємств як самостійних учасників обороту.

Але чинне на той час законодавство не встигало за змінами, що відбувалися в економіці, і було вкрай суперечливим. Із цього приводу К. А. Флейшиць, аналізуючи норми ЦК РСФСР 1922 р., зазначала, що державні підприємства, що були переведені на господарський розрахунок, фігурували в розд. «Суб'єкти права» (ст. 19), тоді як державні підприємства, що не були переведені на господарський розрахунок, належали до кола об'єктів права (ст. 22), а приватні підприємства – до об'єктів права власності (статті 54, 55 та 57 ЦК) [4, с. 7].

Між тим і державні підприємства, що були переведені на господарський розрахунок, не можна було вважати юридичними особами в сучасному розумінні, бо майно цих підприємств належало державі, яка при цьому не несла відповідальності за їх діяльність. Ця обставина дозволила К. А. Флейшиць характеризувати державні підприємства як «недорозвинуті» юридичні особи [4, с. 25]. Такий стан справ підштовхував учених до з'ясування сутності підприємства. Саме в цей час у доктрині цивільного права поживається дискусія щодо підприємства як об'єкта цивільних прав.

Наприкінці 20-х років минулого століття держава поступово відходить від політики лібералізму економічних відносин, відбувається одержавлення всіх галузей господарства, що потребує іншого підходу до визначення правового положення

державних підприємств. Унаслідок цього підприємство перетворюється на суб'єкт права. Але, як зазначається в науковій літературі, на практиці ще довго відчувалася невідповідність між чинним законодавством про державні юридичні особи й фактичним правовим положенням промислових підприємств [10, с. 76].

Тільки із прийняттям ЦК УРСР 1963 р. був визначений статус державних підприємств як юридичних осіб і правове положення закріпленого за ними майна. Уже пізніше підхід до підприємства як до юридичної особи – суб'єкта цивільних прав став домінувати в доктрині цивільного права.

При цьому проблема сутності підприємства цікавила не тільки правників, вона цікавила й економістів. Розглядаючи підприємство як первинну виробничу, самостійну, господарюючу одиницю соціалістичної промисловості, вони між тим не пов'язували це з обов'язковим визнанням його юридичною особою [11, с. 48–49]. Це викликало заперечення з боку окремих правників. Так, В. В. Лаптев зауважував, що підприємство не можна трактувати тільки як економічну категорію, а саме як визначений комплекс знарядь та засобів виробництва. Підприємством можна називати лише таку господарську організацію – суб'єкт права, яка має всі ознаки юридичної особи [12, с. 25; 13, с. 153–154].

За таких умов практичного значення набули дослідження правових властивостей підприємства як особливого суб'єкта цивільного права, щоб визначити його правоздатність, тобто можливість самостійної участі в цивільному обороті. Більшість правників того часу визнавала, що підприємство – це суб'єкт права [14, с. 78; 167], але мотивація цієї оцінки була різною. Проте про яку б теорію того часу не йшлося, підприємство в них ототожнювалося з юридичною особою, а звідси впливало, що підприємство – це суб'єкт права.

Між тим чи дійсно на той час категорія «підприємство» стала синонімом категорії «юридична особа»? Існувало декілька точок зору з цього приводу. Одні автори вважали, що це дійсно так, інші ж це заперечували. Так, з цим не погоджувався Д. М. Генкін, звертаючи увагу на те, що в економічному обороті приймають участь організації з різним об'ємом оперативної діяльності: як ті, що мають права юридичної особи, так і ті, що їх не мають. А тому юридична особа – це лише прийом, лише одна із правових форм, у яку одягається участь в обороті господарських утворень [15, с. 71–72]. Іншими словами, учений допускав можливість існування підприємств і як суб'єктів, і як об'єктів цивільних прав. Можна припустити, що ця точка зору збігалася і з чинним на той час законодавством, бо інакше не можна було пояснити можливість виступати в цивільному обороті виробничих одиниць, за якими не визнавався статус юридичної особи.

Послідовним прихильником того, що підприємство повинно вважатися об'єктом права, був М. І. Кулагін, який вважав, що підприємство – це не тільки об'єкт права власності комерсанта, а й об'єкт, який має певну відокремленість від іншого майна останнього, що проявляється в тому, що підприємство зобов'язане вести власну звітність, включаючи й податкову; може бути зареєстроване під власною фірмою (комерційним (фірмовим) найменуванням); може виступати як об'єкт різних торговельних правочинів. Водночас учений підкреслював, що ця відокремленість значною мірою умовна, бо власник підприємства може «запустити руку в кишеню підприємства», відповідним чином оформивши таку операцію, при цьому обов'язку по-

вернути «борг» підприємству у нього не існує [16, с. 21–22]. Але пройде багато часу, ніж цей підхід знайде своє втілення в законі.

Тільки з кінця 80-х та початку 90-х рр. минулого століття підприємство на рівні закону починає визнаватися об'єктом права. Підхід до підприємства одночасно як до суб'єкта і як до об'єкта права спостерігався і в законодавстві перших років існування незалежної України.

Поновлення у вітчизняному законодавстві підходу до підприємства як до об'єкта права в основному збіглося за часом із проведенням процесів роздержавлення та приватизації в Україні, коли й була створена відповідна законодавча база, спрямована на реформування економіки. Уперше об'єктом приватизації підприємство, а також його структурні одиниці (цехи, виробництва, дільниці, інші підрозділи, які могли бути виділені в самостійні підприємства при умові, що таке виділення не порушувало технологічну єдність виробництва з основної спеціалізації цього підприємства) були визнані в Концепції роздержавлення й приватизації підприємств, землі й житлового фонду, яка затверджена Постановою Верховної Ради України від 31.10.1991 р.

Але не можна не відмітити й того, що в чинних на той час Законах України «Про підприємства в Україні» (ч. 1 ст. 1) та «Про підприємництво» (ч. 3 ст. 4), підприємство розглядалося як суб'єкт права, бо приватизаційне законодавство не могло водночас зруйнувати концепцію, яка була традиційною не тільки для доктрини цивільного права, а що найголовніше – становила основу існуючого економічного ладу держави.

Таким чином, можна дійти висновку, що підставою для того, щоб підприємство як єдиний майновий комплекс перетворилося на самостійний об'єкт цивільних прав, стали реалії, які склалися при приватизації державного майна. Саме вони вимагали приведення фактичного положення існуючих суб'єктів і об'єктів цивільних прав у відповідність з їх сутнісними характеристиками. Окрім того, підставою для трансформації підприємства із суб'єкта в об'єкт цивільних прав послугувала потреба гармонізації національного законодавства з європейським, бо саме такий підхід до підприємства характеризує законодавство багатьох зарубіжних країн, зокрема Італії та Франції. Слід додати, що законодавство цих країн містить не тільки особливу законодавчу конструкцію підприємства як об'єкта цивільних прав, але й, на відміну від чинного законодавства України, містить норми, що регулюють вчинення правочинів з ним.

Слід зауважити, що у вітчизняному законодавстві на сьогодні все ще зберігається подвійний підхід до розуміння підприємства. Так, ГК України, який регулює порядок створення юридичних осіб публічного права, розглядає підприємство як самостійний суб'єкт господарювання, що створений компетентним органом державної влади, органом місцевого самоврядування або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб (ч. 1 ст. 62). Як зазначає із цього приводу С. М. Грудницька, підприємства – це ті ланки народного господарства, у яких продуктивні сили знаходять пряме й безпосереднє поєднання із засобами виробництва з метою продуктивної експлуатації останніх і випуску готової продукції [17, с. 110]. Таким чином, стосовно концепції «господарників» підприємство – це суб'єкт права, а цілісний майновий комплекс – це майнова база його функціонування.

ЦК України, безумовно, не може не враховувати існуючого порядку створення публічних юридичних осіб, бо встановлює тільки порядок створення, організаційно-правові форми та правовий статус юридичних осіб приватного права (ч. 3 ст. 81). Тому з урахуванням положень чинного ГК України ЦК України закріпив право держави на створення державних підприємств (ч. 2 ст. 167), а право територіальних громад на створення комунальних підприємств (ч. 2 ст. 169), які є юридичними особами публічного права, чим і припускає функціонування останніх як суб'єктів права.

Із огляду на це сьогодні все ще влучним залишається вираз К. А. Флейшиць, що юридична думка, як і законодавство, пішла двома основними шляхами. Полонені економічним явищем підприємства як учасника господарського обороту одні юристи персоналізували його й оголосили суб'єктом прав, інші ж перед обличчям зростаючої оборотоздатності підприємства визнали в ньому об'єкт прав [4, с. 18]. А. В. Грибанов, посилаючись на законодавство Німеччини, в якому поняття «підприємство» використовується і в значенні суб'єкта, і в значенні об'єкта правовідносин, вважає це доцільним і навіть необхідним. Але все ж таки, враховуючи протилежність значень наведених понять підприємства, для розуміння того, в якому ж значенні цей термін використовується, правник вважає достатнім, щоб з тексту закону однозначно випливало, яке значення мається на увазі в кожному конкретному випадку [18, с. 13–14].

Вважаємо, що з цим погодитися не можна. Ситуація, при якій один і той же термін має різні значення передусім тягне за собою непорозуміння в правозастосовній практиці. Навряд чи можна прийняти такий нормативно-правовий акт, який би зміг охопити всі ті випадки, де б використовувалося поняття підприємство, та ще й визначити, в якому значенні воно буде застосовуватися практично.

Висновки. На наш погляд, вихід із положення, що склалося в законодавстві України, можна знайти на рівні узгодження положень чинних на сьогодні ЦК й ГК України. Слід погодитися з Я. М. Шевченко, що цьому буде сприяти зміна редакції ч. 1 ст. 83 ЦК України, у якій повинна міститися вказівка лише на дві форми, у яких можуть створюватися юридичні особи – товариства й установи. Це дасть змогу усунути із ГК України підприємство як одну з організаційних форм господарювання [19, с. 42–43], бо саме вказівка в ч. 1 ст. 83 ЦК України на інші, окрім товариств і установ форми, у яких можуть створюватися юридичні особи, дала змогу господарникам розглядати підприємство як таку організаційну форму, визнаючи підприємство суб'єктом права.

Список використаних джерел

1. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права : по изданию 1914 г. Москва : Спарк, 1994. 335 с.
2. Цитович П. П. Очерк основных понятий торгового права. Москва : АО «Центр ЮрИнфор», 2001. 488 с.
3. Каминка А. И. Очерки торгового права. Санкт-Петербург : Право, 1911. 381 с.
4. Флейшиц Е. А. Торгово-промышленное предприятие в праве западноевропейском и РСФСР. Ленинград, 1924. 84 с.
5. Халфина Р. О. Вступительная статья к книге Р. Саватье. *Теория обязательств. Юридический и экономический очерк.* Москва : Прогресс, 1972. с. 5–22.
6. Анненков К. Система русского гражданского права. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1894. 601 с.

7. Туктаров Ю. Е. Имущественные права как объекты гражданско-правового оборота. *Актуальные проблемы гражданского права*. Москва, 2003. Вып. 6. с. 100–136.
8. Саватье Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк / пер. с фр. Р. О. Халфиной. Москва : Прогресс, 1972. 440 с.
9. Ершова Е. А., Овчинникова К. А. Предприятие (Бизнес) в современном экономико-правовом обороте. Москва : Статут, 2006. 256 с.
10. Пушкин А. А. Юридическая личность промышленного предприятия, треста, комбината. *Советское государство и право*. 1956. № 10. с. 76–83.
11. Спиридонова Н. С. Хозяйственный расчет в новых условиях управления промышленностью. Москва : МГУ, 1961. 512 с.
12. Лаптев В. В. Внутрихозяйственные отношения на промышленном предприятии. (Правовая организация). Москва : Юрид. лит., 1965. 402 с.
13. Лаптев В. В. Законодательство о предприятиях (критический анализ). *Государство и право*. 2000. № 7. с. 22–28.
14. Венедиктов А. В. Государственные юридические лица в СССР. *Советское государство и право*. 1940. № 10. с. 63–66.
15. Генкин Д. М. Правовое положение государственного социалистического предприятия. *Советское государство и право*, 1965. № 9. с. 71–72.
16. Кулагин М. И. Государственно-монополистический капитализм и юридическое лицо. Москва : Наука, 1987. 176 с.
17. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін. ; за заг. ред. В. К. Мамутова. Київ : Юрінком Інтер, 2004.
18. Грибанов А. В. Предприятие как объект гражданско-правовых отношений (по праву России и Германии) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Москва, 2004. 29 с.
19. Шевченко Я. М. Проблемы и перспективы развития гражданского права Украины в соответствии с новым Гражданским кодексом. *Україна-Німеччина: розвиток законодавства в рамках європейського права*. / редкол.: О. Копиленко (співголова), Р. Обершмідт (співголова), с. Бритченко та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2006. с. 35–43.